

ГОСПОДАРСЬКО-ПРАВОВІ ЗАСОБИ СТИМУЛЮВАННЯ ІНВЕСТУВАННЯ В УКРАЇНІ В УМОВАХ ЧЛЕНСТВА В СОТ

ГЛАДКОВА Юлія Геннадіївна - аспірантка кафедри аграрного права Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого

Определена сущность государственного стимулирования инвестиционной деятельности. Проанализирована система государственного стимулирования инвестиционной деятельности в Украине в условиях членства в ВТО. Предложено совершенствование хозяйственно-правовых средств стимулирования инвестирования в Украине.

Ключові слова: державне регулювання, стимулювання інвестування, інвестиції, інвестиційна діяльність, інвестиційна інфраструктура, венчурний бізнес, спільне інвестування.

Актуальність теми

Глобалізаційні та інтеграційні процеси в світі досягли своєї пікової форми, оскільки передбачають створення організаційних ієрархічних структур спільного управління на наддержавному рівні окремими процесами та спільне вирішення проблем. В такій ситуації інтеграція відбувається перш за все за економічним критерієм, що в подальшому визначатиме ступінь впливу кожної конкретної країни на прийняте рішення. Прикладом цього є Європейський Союз, НАФТА та безліч інших організацій. Їх цілком очевидно і безумовно сильною стороною є наявність спільного ринку, на якому країни члени таких глобалізаційних утворень мають змогу вільно розповсюджувати свої товари, послуги або робочу силу. Доступ до вільних ринків та процес блокування на міжнародному рівні за регіональним принципом – все це обумовлює рівень економічного розвитку країни. На сьогодні

ні Україна залишається на узбіччі таких процесів глобалізації, зокрема в прямому і в переносному сенсі за узбіччям ЄС. Саме тому постає нагальна потреба участі України в організаціях меншого рівня ієрархізованості та інтегрованості, ніж економічно-торгівельно-політичні блоки. Одним із стратегічних напрямків розвитку зовнішньоекономічного вектору України в цьому аспекті є членство нашої країни в СОТ. І хоча СОТ представляє собою глобальний ринок, на якому його члени мають змогу отримувати певні преференції. Однак самі засади двосторонніх відносин в рамках СОТ перетворюють таку можливість в результат кропіткої роботи влади в сфері підвищення рівня конкурентоспроможності національної економіки, посилення правового регулювання соціально-економічних відносин, створення системи державних гарантій тощо. Окреме місце в цих процесах посідає регулювання інвестиційних відносин, оскільки інвестиції в рамках СОТ розглядаються як певні фінансові послуги, тому стимулювання розвитку ринку таких послуг на Україні, з огляду на потребу вітчизняної економіки у фінансових інструментах, є першочерговим завданням влади.

Аналіз досліджень і публікацій

Питанням визначення оптимального обсягу господарсько-правового регулювання процесів стимулювання інвестування в Україні в умовах членства в СОТ з боку держави присвячені праці таких вчених-те-

оретиків та практиків, як: Кобут І., Жигало В., Заїка А., Клименко І.В., Федірко О.А., Вінник О. М., Гаращук В. М., Кузьмін О. Є., Князь С. В., Чернадчук В. Д., Сухонос В. В., Чернадчук Т. О. та ін.

Мета роботи

Аналіз недоліків господарсько-правових засобів стимулювання інвестування в Україні в умовах членства в СОТ та пошук шляхів їх покращення.

Виклад основного матеріалу

Перш за все слід визначити методологічний інструмент процесу стимулювання інвестиційної діяльності в Україні з огляду на її участь в СОТ. Самі по собі заходи стимулювання відіграють важливу роль в механізмі правового регулювання інвестиційних відносин загалом.

За визначенням А. Малька, правовий стимул є правовим спонуканням до законслухняного діяння, що створює для задоволення власних інтересів суб'єкта режим сприяння. Правове ж обмеження є правовим стримуванням протизаконного діяння, що створює умови для задоволення інтересів контрсуб'єкта та суспільних інтересів щодо охорони і захисту; це встановлені в праві межі, в яких особи повинні діяти. Автор вказує, що категорії стимулу та обмеження – кібернетичні, а дихотомія «стимул – обмеження» має не тільки загальнонауковий статус, а й притаманні масовій свідомості та повсякденній поведінці («пряник та кнут») [1, с. 71–72].

З цього приводу цікава точка зору була висловлена Поєдинком В. В., який вважає, що розглядати будь-які засоби правового регулювання інвестиційної діяльності лише як стимули або обмеження немає підстав. В умовах ринкової конкуренції та конфлікту інтересів одні й ті самі правові засоби водночас можуть виступати стимулами для одних суб'єктів і обмеженнями для інших [5].

В цьому аспекті слід зазначити, що державне стимулювання розвитку інвестиційної діяльності виходить з пріоритету інтересів національної економіки, яка в свою чергу спрямована на забезпечення потреб соціального сектора, тобто населення. Та-

ким чином, стимул слід розглядати не як певну преференцію чи пільгу. На нашу думку, стимулювання інвестиційної діяльності – це створення прозорої, зваженої та ефективної, з точки зору національних інтересів, системи механізмів державного регулювання інвестиційними процесами, яка ґрунтується на засадах ринкової економіки, захисту конкуренції та високій ступені соціальної відповідальності підприємницького сектора та спрямована на залучення іноземних інвесторів без шкоди для національного виробника та споживача.

Мова йде про створення умов розвитку інвестиційної діяльності без адресної орієнтації на конкретного інвестора, за яких би інвестори самі звертали увагу на вітчизняну економіку як на найбільш привабливу з точки зору інвестування та відповідно приймали, а не диктували як це відбувається зараз, умови державного регулювання інвестиційних відносин.

Зауважимо, що значна частина правових приписів є нейтральними щодо інтересів суб'єктів, яких вони стосуються. Прикладами можуть слугувати такі засоби правового регулювання інвестиційної діяльності як державна експертиза інвестиційних програм і проектів будівництва або державна реєстрація іноземних інвестицій. Зрозуміло, що у разі неадекватності, незбалансованості, непрозорості реєстраційних та дозвільних процедур вони де-факто виступатимуть обмеженнями відповідної діяльності, однак такий вплив не матиме нічого спільного з задекларованими цілями цих заходів.

Слід також відрізнити стимулювання від заохочення, оскільки заохочення є адресним в стимулювання безадресним. В той же час заохочувальні заходи також мають органічно включатися в державну інвестиційну політику. Самі по собі заохочувальні заходи мають на меті модифікування поведінки адресатів регулювання шляхом зміни граничних витрат або граничних вигод, пов'язаних з певними рішеннями або діяльністю.

Перевагами таких засобів є: низька дискреція суб'єкта регулювання; можливість вибору варіантів поведінки адресатами регулювання; низькі витрати впровадження; заохочення технологічних інновацій.

Що ж до недоліків, то слід відзначити наступні: ймовірність створення складних і негнучких правил; презумування економічної раціональності, яка не завжди має місце; складність прогнозування наслідків регулювання.

Різновидом заохочувальних засобів є засоби, пов'язані з результативністю господарювання. Тут заохочення пов'язуються з отриманими результатами без надання чітких вказівок щодо того, яким чином ці результати мають бути отримані. В економічній літературі зазначається, що первинним об'єктом державного регулювання інвестиційної діяльності доцільно розглядати не умови і процес, а результати інвестування. На сьогодні в Україні концептуально не визначено результатів інвестування як об'єкта регулювання і не забезпечено методичної основи для конструктивного регулювання інвестиційної діяльності за результатами, хоч існує позитивний досвід саме такого регулювання в зарубіжних країнах.

Окремо слід згадати засоби ринкового впливу, до яких належать засоби конкурентного регулювання, укладання договорів з приватними партнерами на конкурсній основі, продаж ліцензій та квот на викиди шкідливих речовин, вимоги щодо розкриття інформації. Перевагами таких засобів є: реагування підприємств на вимоги ринку, а не бюрократів, гнучкість, низькі витрати впровадження; недоліками: непевність і трансакційні витрати, пов'язані з застосуванням, можливість створення бар'єрів для доступу на ринок, залежність від прозорості і надійності інформації.

Останні дві групи засобів державного регулювання інвестиційної політики запропоновані в документах ЮНІДО та достатньо близькі до традиційних для господарсько-правової науки економічних засобів (методів) державного регулювання інвестиційної діяльності [6, с. 94].

Сучасний стан розвитку інвестиційної діяльності в Україні, особливо в умовах СОТ можна характеризувати як не ефективний. Екстенсивне збільшення обсягів іноземних інвестицій, в тому числі за рахунок не тільки держав членів СОТ, а й міжнародних фінансових установ, є прямою загрозою фі-

нансової та економічної безпеки України та створює передумови занепаду вітчизняного виробника, оскільки він не завжди витримує конкуренцію з боку іноземних підприємств, особливо це стосується пріоритетних галузей розвитку вітчизняної економіки.

Зауважимо, що законодавче закріплення стимулювання інвестиційної діяльності з боку держави існує лише з 2011 р. Так, змінами до Закону України «Про інвестиційну діяльність» його було доповнено ст. 12-1 яка регулює державну підтримку та стимулювання інвестиційної діяльності. Зокрема, в ній зазначено, що напрями інвестиційної діяльності, за якими надається державна підтримка, визначаються програмними документами, затвердженими в установленому законодавством порядку. Державна підтримка інвестиційної діяльності передбачає участь держави у розробленні та/або реалізації інвестиційних проектів. Державна підтримка для реалізації інвестиційних проектів надається, зокрема, шляхом:

- фінансування реалізації інвестиційних проектів за рахунок коштів державного або місцевих бюджетів;
- співфінансування інвестиційних проектів з державного та місцевих бюджетів;
- надання відповідно до законодавства для реалізації інвестиційних проектів державних і місцевих гарантій з метою забезпечення виконання боргових зобов'язань за запозиченнями суб'єкта господарювання та кредитування за рахунок коштів державного або місцевих бюджетів;
- повної або часткової компенсації за рахунок коштів державного або місцевих бюджетів відсотків за кредитами суб'єктів господарювання для реалізації інвестиційних проектів;
- застосування інших форм, передбачених цим Законом [1].

Разом з тим, в даному законі не міститься поняття стимулювання інвестиційної діяльності, а виходячи з аналізу його норм вбачається, що законодавець під стимулюванням розглядає заходи державного регулювання спрямовані на залучення інвестицій у вітчизняну економіку.

З метою стимулювання інвестиційної діяльності в Україні була розроблена та

прийнята Програма розвитку інвестиційної та інноваційної діяльності в Україні, затверджена Постановою Кабінету Міністрів України від 2 лютого 2011 р. № 389. в цій постанові були визначені основні проблеми розвитку інвестиційної діяльності, серед яких, зокрема, слід відзначити [2]:

- недостатній обсяг заощаджень населення, коштів суб'єктів господарювання та держави для здійснення інвестицій з метою реалізації інвестиційних та інноваційних проектів;

- невизначеність правового інструменту залучення недержавних інвестицій з метою розвитку економіки, у тому числі механізму забезпечення розвитку державно-приватного партнерства;

- зношеність основних фондів;

- невизначеність пріоритетів розвитку базових галузей економіки та відсутність сприятливих умов для залучення інвестицій з метою забезпечення розвитку високотехнологічного виробництва;

- недостатня державна підтримка інвестиційної діяльності малого та середнього підприємництва.

Крім того, зазначено, що виконання програми здійснюється шляхом:

- створення сприятливого регуляторного середовища, зокрема для забезпечення розвитку малого та середнього підприємництва;

- надання державної підтримки реалізації інвестиційних та інноваційних проектів, зокрема з метою забезпечення розвитку високотехнологічного виробництва;

- забезпечення розвитку державно-приватного партнерства як інструменту залучення інвестицій;

- реалізації інвестиційних проектів, що пройшли конкурсний відбір і забезпечать розвиток базових галузей економіки.

Крім того, Кабінетом Міністрів України була запропонована Концепція Державної цільової програми розвитку інвестиційної діяльності на 2011–2015 роки. Вона визначає, що з метою забезпечення досягнення оптимального варіанту розвитку інвестиційної діяльності в Україні та її активізації визначаються такі шляхи та способи розв'язання проблеми [3]:

1) покращання інвестиційного клімату; створення умов для переходу до інвестиційно-інноваційної моделі розвитку економіки через удосконалення законодавства, спрямованого на активізацію інвестиційної діяльності; зняття перешкод і стимулювання залучення інвестицій;

2) удосконалення методології розробки та оцінювання інвестиційних проектів, розбудова системи державного інвестування за такими напрямками:

- державна підтримка реалізації інвестиційних програм і проектів в інфраструктурних та базових секторах економіки;

- державна підтримка інвестиційних програм і проектів, направлених на розвиток експортоорієнтованих та імпортозамінних виробництв;

- державна підтримка реалізації середньо- та довгострокових інвестиційних проектів, спрямованих на створення високотехнологічної конкурентоспроможної продукції;

- державна підтримка інвестиційних програм і проектів, направлених на розвиток об'єктів електроенергетики, які виробляють електричну енергію з використанням альтернативних джерел енергії;

3) розвиток інвестиційного ринку та інвестиційної інфраструктури, а саме:

- створення та забезпечення ефективного функціонування державної інвестиційної компанії, фонду кредитних гарантій та інших інститутів розвитку;

- становлення та розвиток індустрії прямого інвестування та венчурного капіталу;

- створення умов для залучення інвестицій на ринках капіталу (консолідація фондів бірж; посилення захисту споживачів інвестиційних послуг; створення центрального депозитарію цінних паперів та системи клірингу та розрахунків, здатних забезпечити мінімізацію ризиків при виконанні угод з цінними паперами);

4) забезпечення ефективності та прозорості функціонування механізмів державно-приватного партнерства (концесії, спільна діяльність, угоди про розподіл продукції тощо).

Таким чином, бачимо що держава велику увагу приділяє створенню інвестиційної

інфраструктури на рівні із іншими засобами заохочення припливу іноземних інвестицій. Разом з тим, цілком очевидно, що законодавець вбачає розвиток інвестиційної інфраструктури в створенні відповідних фінансових інституцій, основною метою яких є акумуляція інвестицій: інвестиційний фонд, консолідовані фондові біржі тощо. Однак, на нашу думку, більш дієвим заходом в аспекті розвитку інфраструктури інвестиційного ринку є стимулювання розвитку суб'єктів спрямування інвестицій, тобто консалтингових та аудиторських установ, заснованих на засадах державно-приватного партнерства. Сутність їх діяльності має полягати в створенні позитивного іміджу вітчизняного інвестиційного ринку, створення та розповсюдження рейтингів інвестиційної привабливості, де б Україна займала прийнятні позиції, організації та проведенні «інвестиційних ярмарок» та «інвестиційних аукціонів», завдяки яким створювалося б враження про відкритість вітчизняної економіки та прозору систему гарантій прав інвесторів. Досвід показує, що рейтингової агентства є ланкою в системі лобіювання інтересів транснаціональних корпорацій. В умовах глобалізації та корпоративізації міжнародних фінансів цілком логічним вбачається, вихід держави на рівень корпоративного партнера. Саме тому, захист інтересів держави, в тому числі і інвестиційних, має відбуватися із залученням всього арсеналу засобів, прийнятних для приватного сектора, а з огляду на участь України в СОТ, механізм лоббі вбачається доцільним через його прийнятність та розповсюдженість, насамперед в західних економіках. До речі, в цьому аспекті заслуговує на увагу захід, розроблений та запропонований МЗС України – інвесттур. Він передбачає проведення низки поїздок до країн потенційних інвесторів з метою позиціонування України, її інвестиційного клімату та перспективних напрямків інвестування. З огляду на те, що презентація Україна організована державою та за участю чиновників відповідних рівнів та напрямків, в іноземних інвесторів складається враження, що держава гарантує захист їх інтересів, а отже, підвищується рівень довіри до України як до потенційного об'єкту інвестування.

Одним із напрямків стимулювання інвестиційної діяльності має стати вдосконалення державного регулювання спеціальних економічних зон. Справа в тому, що правовий режим спеціальної економічної зони як об'єктивного організаційно-правового утворення не визначений. Натомість законодавство України визначає низку регіонів держави як спеціальні економічні зони і відповідними нормативними актами досить конкретно визначає правовий режим кожної з них, але окремо. Складається ситуація, за якої іноземний інвестор, не розуміючи різницю в правових режимах спеціальних економічних зон України, як уніфікованих за міжнародними стандартами територіальних утворень, потрапляє в ситуації, коли в одній СЕЗ діють одні механізми в іншій – інші. Така спеціалізація та конкретизація не йде на користь ані підприємницькому сектору, ані самим територіям.

На нашу думку, доцільно встановити в окремому нормативному акті чітко окреслене поняття спеціальної економічної зони, визначити принципи та засади управління такою зоною, встановити преференції, які надаються інвесторам в межах таких зон – тобто визначити повний комплекс механізмів державного регулювання СЕЗ як явища взагалі, без конкретизації та прив'язки до конкретного регіону. Отримавши таке чітке законодавче закріплення поняття СЕЗ, місцева влада буде зацікавлена у наданні цього статусу територіально-адміністративній одиниці, якою вона керує. Таким чином регіональний рівень владних структур та органів місцевого самоврядування буде активно долучений до процесу стимулювання інвестиційної діяльності в регіонах. Така схема не нова, вона досить активно використовується владою комун та департаментів у Франції, де існує набір критеріїв для надання території статусу СЕЗ, обсяг прав та обов'язків суб'єктів господарювання, які діють в її межах та обсяг й меж впливу місцевої та державної влади на процеси, що відбуваються в таких зонах. Це значно підвищує ефективність та оперативність управління соціально-економічними процесами в регіоні з боку держави, а також забезпечує якнайскоріше вирішення соціальних про-

блем шляхом стимулювання розвитку підприємницького сектора, а отже, збільшення рівня надходжень до місцевих бюджетів.

Також пропонуємо більше уваги приділити залученню іноземних інвестицій в розвиток так званих депресивних регіонів та територій пріоритетного розвитку. Державні програми, які діють у відношенні до цих територій, повністю залежать від бюджетного фінансування, однак, на нашу думку, слід більш широко застосовувати механізми державно-приватного партнерства з метою посилення соціально-економічного потенціалу таких регіонів.

Ще одним досить суттєвим стимулом для залучення іноземного інвестора є впровадження інститутів спільного інвестування. Причому партнером буде виступати держава. Ідея полягає в тому, щоб залучати інвестиції в пріоритетні галузі економіки шляхом спільного інвестування коштів: з державного бюджету (в межах державних програм розвитку) і коштів іноземних інвесторів. Причому частка державних коштів має бути на рівні не менше ніж 25% і не більше 55%. Тоді закордонний інвестор матиме більше гарантій стосовно захисту своїх інвестицій, оскільки, інвестуючи разом із державою правовий режим державних інвестицій, буде поширюватиметься і на інвестиції приватного сектора. Додаткові гарантії захисту компенсуватимуться порівняно не високими відсотками, однак в умовах антикризового менеджменту та подолання наслідків світової економічної кризи більшість інвесторів надає перевагу не показнику рентабельності, а стабільності отримання прибутку. Що стосується держави, то вона матиме більший контроль над розподілом інвестиційних надходжень та більше гарантій захисту вітчизняної промисловості від іноземної експансії, шляхом помірною збільшення власної частки в великих промислових підприємствах. Таким чином, перетворення держави із суто регулятора в повноправного корпоративного партнера стабілізує вітчизняну економіку та вітчизняний інвестиційний клімат, підвищить інвестиційну привабливість України. Разом з тим, існують ризики зменшення обсягів інвестицій, що в свою чергу стимулю-

ватиме вітчизняного інвестора для реінвестування прибутку в інноваційні технології.

Що стосується інвестування в інновації, то пропонується приділити значну увагу стимулюванню розвитку венчурного бізнесу, як окремого сектора економіки. І хоча суттєвим недоліком венчурного капіталу є великі ризики його втрати, все ж такий вид інвестицій має значні переваги. По-перше, надвисока рентабельність капіталу, по-друге, швидка оборотність капіталу, тобто прибутки венчурний капітал приносить в періодах менших ніж звичайний, по-третє, стрімкий розвиток інноваційної галузі. Взагалі інвестиційну та інноваційні види діяльності завжди поєднують як частини одного загального процесу модернізації економіки. На нашу думку, це правильно тому, що розвиток інновацій неможливий без вільних грошових коштів, спрямованих на НДДКР. Виходячи з цього, цілком обґрунтованим вбачається той факт, що стимулювання інноваційної діяльності призведе до створення відповідних умов залучення іноземних інвестицій. Особливо це актуально в умовах членства України в СОТ, де інвестиції виступають у ролі фінансових послуг. Тобто, державна підтримка розвитку науки, шляхом збільшення фінансування НДДКР на державному рівні, породжуватиме велику пропозицію інноваційних ідей на внутрішньому ринку, які в свою чергу підвищуватимуть попит на них, а отже і пропозицію інвестицій. Розглядаючи ці два ринки: інноваційних технологій та інвестицій (у вигляді фінансових послуг), приходимо до висновку, що збільшення перших призведе до поступового здешевлення інвестиційних ресурсів. Це в свою чергу стимулюватиме розвиток вітчизняного інвестора, оскільки за умови низьких цін на інвестиційні ресурси на внутрішньому ринку, вони матимуть змогу як вільно пропонувати свої послуги на ньому, так і виходити на внутрішні ринки інших країн членів СОТ без суттєвих бар'єрів.

Таким чином, ми приходимо до висновку, що вдосконалення господарсько-правових засобів стимулювання інвестування в Україні в умовах членства в СОТ є пріоритетним напрямком державної інвестиційної політики. Створення належного комплексу

АНОТАЦІЯ

Визначено сутність державного стимулювання інвестиційної діяльності. Проаналізовано систему державного стимулювання інвестиційної діяльності в Україні в умовах членства в СОТ. Запропоновано вдосконалення господарсько-правових засобів стимулювання інвестування в Україні.

стимулів для залучення іноземних інвестицій та для зацікавлення вітчизняних інвесторів дасть змогу отримувати необхідний рівень фінансування найбільш перспективних інноваційних проектів, розвивати та оновлювати промислове виробництво, покращувати соціально-економічне становище в Україні шляхом інвестування в інфраструктурні проекти.

Висновки

Сучасний стан стимулювання інвестування в Україні в умовах членства в СОТ з боку держави свідчить про недостатню ефективність заходів державного регулювання в цій сфері. Не дивлячись на наявність законодавчого закріплення механізмів стимулювання інвестиційної діяльності та державних програм розвитку зазначеної сфери, все ж таки господарсько-правові засоби стимулювання інвестування в Україні вимагають вдосконалення. Пропонується більше уваги приділити лобіюванню інтересів України на міжнародному рівні, особливо в межах СОТ з метою створення відповідного представлення про Україну, як про надійного інвестиційного партнера. Крім того, необхідно розвивати вітчизняну інвестиційну інфраструктуру та інститут спільного інвестування, де б держава виступала не тільки партнером, а й гарантом прав та інтересів іноземних інвесторів. Пропонується також більш прозоре та чітке регулювання функціонування спеціальних економічних зон, виділивши їх в окремий законодавчий акт та розробивши єдині правила діяльності всіх зон, порядок отримання територіїю такого статусу, ступінь та межі державного втручання в регулювання інвестиційної ді-

SUMMARY

The essence of state stimulation of investment activity was determined. The system of state stimulation of investment activity in Ukraine in the conditions of membership in WTO was analyzed. The ways of perfection of commercial-legal facilities of stimulation of investing in Ukraine were offered.

яльності в таких регіонах тощо. Все це створить належні умови розвитку інвестиційної діяльності в рамках СОТ та забезпечить розвиток інноваційної сфери шляхом спрямування іноземних інвестицій до найбільш пріоритетних галузей економіки.

Література

1. Про інвестиційну діяльність: Закону України від 18.09.1991 № 1560-XII // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 47. – ст. 646.
2. Прозатвердження Програми розвитку інвестиційної та інноваційної діяльності в Україні. Постанова Кабінету Міністрів України від 2 лютого 2011 р. № 389 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/389-2011-p>.
3. Концепція Державної цільової програми розвитку інвестиційної діяльності на 2011–2015 роки [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://in.ukrproject.gov.ua/index.php?get=564&id=2548>
4. Малько А. Правовые стимулы и ограничения: двоичность информации как метод анализа / А. Малько // *Общественные науки и современность*. – 1994. – № 5. – С. 67–76.
5. Поединок В. В. Форми та засоби державного регулювання інвестиційної діяльності // [Електронний ресурс] Проблеми правового забезпечення підприємництва в Україні. – режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Prip/2011_10/Poedinok.pdf
6. Господарське право: практикум / В. С. Щербина, Г. В. Пронська, О. М. Вінник та ін.; За заг. ред. В. С. Щербини. – К.: Юрінком Інтер, 2001. – 320 с.